

**Zazakî de Çekuye û Taybetmendîyê Ci**  
The Words and Their Characteristics in Zazaki  
Zazacada Sözcük ve Özellikleri

Ahmet KIRKAN\*

**Article Type:** Research Article // Gotara Lêkolînî  
**Received // Hatîn:** 15.10.2025  
**Accepted // Pejirandin:** 19.11.2025  
**Published // Weşandin:** 30.11.2025  
**Pages // Rûpel:** 132-148  
**DOI:** 10.55106/kurdiname.1804495

This work is licensed under the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC)  
<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>

**Citation/Atîf:** Kırkan, Ahmet, Zazakî de Çekuye û Taybetmendîyê Ci, 2025, *Kurdiname*, r. 132-148

**Plagiarism/Întîhal:** This article has been reviewed by at least two referees and scanned via ithenticate plagiarism website // *Ev gotar herî kêr ji alîyê 2 hakeman va hatiye nirxandin û di malpera întîhalê ithenticate ra hatiye derbaskirin.*

## Kilmîye

Zazakî mîyanê malbata ziwananê Îranîyan de şaxa ziwananê Kurdî de ca gêna. Zazakî demêko derg, biyayîşê xo sey tradîsyono fekkî dewam kerdo, mîyanê xebatanê nuşteki de erey ca girewto. Kedê standardîzebîyayîşî bitaybetî serranê peyênan de zêde biyê, ferdî yan kolektîf gelek xebatî vejîyayê meydan. Xebatê ke warê ziwannasî û xusûsen zî gramerî de ameyê kerdene, nê xebatî taybetmendîyê morfolojîk yê Zazakî ser o vindertê. Na xebate de cureyê çekuyanê Zazakî, goreyê peymanê fonolojî, morfolojî û semantîkî ra ameyê etudkerdene, bi hawayêko umûmî reyde Zazakî ameya nirxayene. No qayde ya taybetmendîyê Zazakî vejîyayê meydan. Tesbîtkerdişê cureyanê çekuyan, analizkerdişê binayê çekuyan û banderkerdişê ziwani de cayêko muhîm de yo. Qandê cû na xebate de cureyê bingehîn yê Zazakî goreyê peymanê ziwannasî ameyê tesbîtkerdene. Mîyanê xebate de berhemê gramerî ameyê nirxayene, nê berheman ra çarçeweya teorîke de îstîfade biyo, qisimê kê nê berheman de kêr mendê ameyê temamkerdene. Na xebate derheqê cureyanê çekuyan de sey gîrîzga a. O semed ra binbeşê çekuyan bi şêkilêko xorînî nêameyê îzahkerdene. Xêncê berhemanê gramerî, sewbîna eseranê Zazakî ra zî îstîfade biyo, nê eseran ra nimûneyî deyayê. Xebate de metodê sey teswîrkerdiş, muqayesekerdiş, îzahkerdiş, nimûnecardiş ameyê şuxulnayene.

**Kilîtçekuye:** Zazakî, çekuye, morfolojî, fonolojî, sentaks, morfofonolojî, ziwannasîya muqayeseyine

## Abstract

Zazaki is a language belonging to the Kurdish language family of Iranian languages. It has long been preserved within an oral tradition and only recently entered the process of written standardisation. Standardisation efforts have gained momentum, particularly in recent years, resulting in numerous individual and collective studies. These efforts have led to the creation of many works. Linguistics, particularly studies on grammar, has addressed the morphological features of Zazaki. This study aims to evaluate the structural features of the language with a holistic approach by examining word types in Zazaki within the framework of phonological, morphological and semantic criteria. The identification of word types is of fundamental importance in the structural analysis and teaching of language. In this context, the study analyses the basic word categories used in Zaza according to linguistic criteria. Existing grammar books were examined and utilised in the study, and attempts were made to complete the parts that these studies left incomplete. As an introductory study on word types, this work does not address word types in detail. In addition to grammar works, published Zaza works have been utilised, and examples have been drawn from these works. Descriptive and comparative methods have been used in the study, and the subject has been explained through examples and evidence.

**Keywords:** Zazaki, lexicon, morphology, phonology, syntax, morphophonology, comparative linguistics

## DESTPÊK

Ziwan, pergale diyardayan o. Sayeyê ziwani şêklê fikirîyayîşê însanan, nasnameyê komelî û mayîndeyîya kulturî tesîs beno. Her ziwan wayîrê taybetmendîyanê fonolojîk, fonetîk, morfolojîk û semantîkî yo. Nê taybetmendî, manakerdişê mefhûman de beyntarê ziwanan de cîyayîye virazenê. Aşîkarbîyayîşê nê taybetmendîyan de yewineya-mana yê bingehînî zî çekuye yê. Çekuyî, peywendîyanê ferdîyan û komelîyan de rolêko muhîm de yê. Çekuyî, unsuranê eslîyan ê peywendî xo de hewênenê û sayeyê çekuyan beyntarê ferdan, komelan û ferd-komelî de têkilîyî roneyênê. Goreyê peymanê ziwannasî dabeşkerdişê çekuyan, analîzê bînayê ziwani mumkun keno û têkilîya morfolojî, fonolojî, sentaks û semantîkî eşkera keno.

Zazakî mîyanê malbata ziwananê Îranîyan de ca gêna, mîyanê prosesê tarîxî de tradîsyonê kulturê fekkî de aver şîya, goreyê diyalektanê bînan yê Kurdî warê nuşteki de erey menda û pêvajoyê xo yê standardîzebîyayîşî hîna temam nêkerdo. Xêncê ney, xebatê ke Zazakî goreyê peymanê ziwannasî analîz kenê zaf tay ê. Nê tewir xebatan ancax peynîya seserra 20.î de dest pêkerdo. Reyna zî xebatê ke çekuyanê Zazakî terefê morfosentaktîkî ra nîrxnenê kêmi yê. Eslê xo de tesnîfkerdişê çekuyan hem seba analîzkerdişê pergale mîyanxo yê Zazakî hem zî mîyanê malbata ziwananê Îranîyan û bitaybetî şaxa Kurdî de tesbîtê cayê Zazakî de zaf muhîm o.

Amacê na xebate, çekuyanê Zazakî hetê morfolojî, fonolojî û semantîkî ra tedqîqkerdiş o. Babetê û cureyê çekuyan mîyanê xebate de ameyê îhmalkerdene. A semed ra na xebate ganî sey xebata gîrîzgaha babetanê çekuyan bêro hesibnayene. Babetê çekuyan kes eşkeno sey name, sifet, zerf, zemîr, kar ûsn bihûmarno. Labelê na xebate, etuda destpêkî ya. Xebate de çekuyê Zazakî hetê hece, kok, mana, bîna, bîyayîş û têkilîya mana ra ameyê nîrxnayene. Her binbeş de derheqê mijar de panc heb cumleyê nimûneyî deyayê û goreyê mijarî nê nimûneyî şîrove bîyê. Xebate, nê binbeşan reyde goreyê peymanê ziwannasî dîmenêko sîstematîk yê Zazakî wazena bido.

Xebatê ziwannasî zafane hetê morfolojî û bitaybetî babetanê çekuyan ser o ameyê kerdene. Nê serranê peyênan de xebatê akademîkan de Zazakî hetê fonolojî, morfolojî, muqayesekerdişê fekan ûsn taybetmendîyan ra ameya nîrxnayene. Berhemanê gramerî de mijara na xebate zaf kêmi ameya nuştene. Qandê cû na xebate de reya verên bi hawayêko sîstematîk û derg, na mijare ameya tedqîqkerdene. Na xebate de taybetmendîyê morfosentaktîkê Zazakî ameyê analîzkerdene. Keresteyanê folklorîk û berhemanê çapkerdeyan ra îstîfade bîyo. Seba cû na xebate qandê Zazakî muhîm a. Heman dem de na xebate prosesê perwerde û standardîzekerdişê Zazakî de potansîyelê çarçeweyêkê referansî zî xo de hewênenê.

Seke cor ra zî îfade bîyo, xebatanê gramerê Zazakî de dabeşkerdişê babetanê çekuyan de analîzî sethî mendê. Xebate de berhemanê gramerê Kurdîya Zazakî, Kurdîya Kurmancî, Tirkî û Erebi ra îstîfade bîyo. Eşkeno bivajîyo ke nê warî de muktesebatêko dewlemend esto. Heman dem de na mijar de meqaleyê ke nusîyaya ra zî îstîfade bîyo. Yeno hêvîkerdiş ke na xebate do kêmanîya lîteraturî debigîro û pergaleko sîstematîk de na mijar analîz bikero.

Na xebate bi şêkilê teswîrkar (deskriptif) û muqayeseyin ameya nuştene. Heman dem de xebate de îzahkerdiş, nimûnedayîş, şahîdardiş ûsn metodî zî ameyê şuxulnayene. Babetê

çekuyan, taybetmendîyê yewine-şekilan, peymê manayî ûsn taybetmendîyî bi hawayêko teswîrî ameyê îzahkerdene. Metnê nuşteki sey çime şuxulîyayê, doneyê nê metinan bi muqayesekerdiş, nimûnedayişi reyde îzah bîyê.

Çekuyan kes eşkeno cîya şekilan û forman de dabeş bikero. Na xebate de çekuyî goreyê hûmarê heceyan, goreyê kokî, goreyê bînayî, hetê mana ra, hetê bîyayişi û hetê têkilîya mana ra ameyê dabeşkerdene. Labelê nê binbeşi eşkenê hîna zêde bibê.

### 1.1. Hetê heceyî ra

Hetê şekilî ra bingeş çekuyan heceyan ra pê yeno. Heceyî vokalan û hûmarê vokalan a têkildarî yê. Yew çekuye de çend hebî vokalî estê hende zî heceyî estê. Yanî hûmarê heceyan goreyê hûmarê vokalan tesbît bena. Çekuyî yew hece yan zaf heceyan ra pê yenê û mîyanê her ziwanî de cîya manayan îfade kenê (Banguoğlu, 2011: 144). Zazakî de çekuyî goreyê vengdayiş, artîkulasyon yan hûmarê heceyan di cure yê. Cureyo ewil *çekuyê yewheceyinî* û cureyo dîyin zî *çekuyê zafheceyinî* yê (Çem, 2003: 27). Cêr ra çekuyî goreyê hûmarê heceyan dabeş bîyê û seba her bibeşi nimûneyî deyayê.

#### 1.1.1. Yewheceyin

Taye ziwanan de kokê çekuyan tenya yewheceyî ra pê yeno (Banguoğlu, 2011: 145). Nê tewir çekuyî yew hece ra pê yenê (Çem, 2003: 27). Hûmarê heceyan goreyê vokalan yeno tesbîtkerdene, yanî eslê xo de nê tewir çekuyan de tenya yew heb vengo vokal esto. Cêr ra nimûneyê nê tewir çekuyan deyayê.

- (1) i. Dewijî *na derheq de xuya Ristî îndî rind* musaybî (Gunduz, 2024: 180).
- ii. *Çend wisarî çerexîyabîy nê çerxê zamanî de* (Valêrî, 2023: 61).
- iii. *Wilay ez nêzana ke normal o yan anormal o* (Lezgîn, 2012: 21).
- iv. *Ax bi mi ro bo!* Murad (Aldatmaz, 2016: 92).
- v. *Herb Uhud bi şeş sê vîst poncın id*  
Qesas Bedir *mend ib zerrê yin id* (Sekaronij, 2023: 236).

Cumleyanê corênan de çekuyê yewheceyinî ameyê dayene. Cumleya 1i de çekuye sey *na*, *de* û *rind* yew hece ra ameyê pê. Nê çekuyî mana îfade kenê labelê tenya yew vokal û hece ra ameyê meydan. Cumleya 1ii de çekuyê *çend*, *nê* û *de* reyna yewheceyinî yê. Nê çekuyan ra *de* edat o. Cumleya 1iii de çekuyê *ez*, *ke*, *o*, *yan* çekuyê yewheceyinî yê. Nînan ra *ke* û *yan* edat, *o* zî karo nêmcet o. Cumleya 1iv de *ax*, *bi*, *mi*, *ro*, *bo* yew hece ra pê yenê. Heta kes eşkeno vajo ke na cumle de heme çekuyî yewheceyinî yê. Nê çekuyan ra *ax*, name; *mi*, zemîr; *bi*, edat; *bo*, kar û *ro* zî vergir o. Seke aseno her tewir çekuyî eşkenê nê kategori de ca bigîrê. Cumleya 1v de çekuye sey *herb*, *şeş*, *sê*, *vîst*, *mend*, *yin* û *id* yewheceyinî yê. Nê cumleyan de tewirê çekuyan ra zêdeyêrî, hûmara heceyan yê çekuyan sey referans ameya qebûlkerdene. Çekuyî goreyê hûmara heceyan rêz bîyê.

#### 1.1.2. Zafheceyin

Nê tewir çekuyî zaf heceyan ra pê yenê (Çem, 2003: 27). Nê tewir çekuyan de yew hebî ra zêde vokalî estê. Goreyê gire girewtişi yan antişi çekuyê Zazakî eşkenê zafheceyin bibê. Cêr ra nimûneyê nê tewir çekuyan deyayê.

- (2) i. *Xo vira meke, bîza estewrîne nêzêna* (Çiya, 2020: 47).
- ii. *Cîrano mexenet kê keno wayîrê haca zerênî* (Malmîsanij, 2000: 137).

iii. *Beno bahdê êri Remzanê Xelili yeno u sîlamî dano* (Berz, 2001: 94).

iv. *Ez xo hesîyaybî ke min hewnêko ecêb dîbî* (Esen, 2023: 84).

v. *Heser Baba meymanê to yîme*

Ma rê hîmmet vaje baba.

Ma bêderman bêçare yîme

Ma rê hîmmet vaje baba.

*Xizir Xizir, Heser Baba!* (Batur, 2024: 87).

Cumleyanê corênan de çekuyê zafheceyînî ameyê dayene. Cumleya 2i de çekuyê *vira meke, bîza estewrîne nêzêna* zaf heceya ra ameyê pê. Heta kes eşkeno vajo ke na cumle de heme çekuyî zafheceyînî yê. Cumleya 2ii de xêncê *kê* heme çekuyî zafheceyînî yê. Na cumle de çekuya *kê* zî eslê *kesî* ra ameya kilmkerdene, yanî na cumle heme çekuyanê xo ya zafheceyînî a. Cumleya 2iii de zî reyna xêncê bestoxê *u* (û) heme çekuyî zafheceyînî yê. Cumleya 2iv de *hesîyaybî, hewnêko, ecêb, dîbî* zaf heceyan ra pê yenê. Cumleya 2v de xêncê çekuyanê *ma* û rê heme zafheceyînî yê. Seke cor ra zî amebî vatene nê cumleyan de hûmara heceyan ser o vinderîyayene. Nê nimûneyanê corênan ra yeno fehmkerdiş ke Zazakî de çekuyê zafheceyînî zaf ê. Xêncê taye hebî çekuyanê yewheceyinan, antiş û giregirewtîşî reyde çekuyê yewheceyînî zî eşkenê bibê zafheceyînî.

## 1.2. Hetê kokî ra

Kok, seba çekuyan zaf muhîm o. Çekuyan de parçeyo tewr hurdî yo bimana sey kokî name beno. Badê eştişê heme gireyan qismo ke çekuye de maneno sey kokî ya îfade beno. Kokê çekuyan zafane mana îfade kenê (Baran, 2012: 45). Hetê kokî ra çekuyan kes eşkeno di binbeşan ser ra, sey *name* û *kar*, tedqîq bikero. Kokê çekuyan çi kar beno çi name antişî reyde mabeynê nê her di tewiran de bedilîyayîşî yenê meydan (Banguoğlu, 2011: 149-150). Cêr ra hetê kokî ra çekuyî bi nimûneyan reyde îzah bîyê.

### 1.2.1. Nameyî

Nameyî mîyanê morfolojîya nameyî de cayêko muhîm de yê. Nameyî tenya nameyan ra pê nêyenê, heman dem de sifetî, zemîrî, zerfî zî grûba nameyan mîyan de yenê hesibnayene. Kokê nameyan de hereket, kar, rewşe ûsn taybetmendî çinî yê (Todd, 2008: 33-34; Baran, 2012: 45). Cêr ra mîyanê cumleyan de nimûneyê nameyan deyayê.

(3) i. *Na dewa, dewa mi nîya ê to ya, meerze rêça xo!* (Çem, Nuşteyî, 2019: 211).

ii. *Lîrê marî bêjehr nêbeno* (Septioğlu, 2019: 72).

iii. *Her di wayanê eyê ke ey ra pîl bîy mêrde kerdîbî* (Dêrsim, 2014: 55).

iv. *Di rojî badê, gama ke ez ameya xwu, mi dî ez ha odaya nêweşanê harbîyayan de* (Ataoğlu & Turhallı, 2023: 208).

v. *Hêwax halê ma se benu*

Heştay serr secde nêbenu

Piyor e'zun mî xebitnenu

Xizmêt Allê d' nêvinenu (Pueği, 2020: 56).

Cumleyanê corênan de çekuyê ke hetê kokî ra nameyê ameyê dayene. Cumleya 3i de çekuyê sey *dewe, to, mi, na, rêç* û xo hetê kokî ra nameyî yê. Nê çekuyan de hereket û livêk çinî yo yan zî nê çekuyî yew rewşe îfade nêkenê. Cumleya 3ii de çekuyê *lîr, mar* û *jehr*

nameyî yê. Nê çekuyan ra çekuya *jehrî* gireyê neyînî girewta û manaya neyînî îfade kerdo labelê reyna zî nameyîye ra nêvejiyaya. Cumleya 3iii de xêncê bîy û *kerdîbî* heme çekuyî nameyî yê. Mîyanê cumle de *ke* û *de* zî edatî yê. Cumleya 3iv de *di rojî bade, game, ez, xwu, mi, ode* ûsn çekuyî heme hetê kokî ra nameyî yê. Na cumle de nameyan beyntarê xo de sey *odaya nêweşanê harbîyayan* îzafê zî viraştê. Cumleya 3v de çekuyê xêncê *benu, nêbenu* û *nêvinenu* heme nameyî yê. Nê cumleyan de çekuyanê nameyan de tewirê çekuyan nêameyê vatene; çünke zemîrî, zerfî, sifetî, vengnîşanî, bestoxî ûsn sey name qebûl benê.

### 1.2.2. Karî

Karî, heman şekil de, morfolojîya karan de bingehî awan kenê. Kokê nameyan de hereket, kar, rewşe ûsn taybetmendiyê karan çinî yê labelê karan de hereket, rewşe û livêk esto. Karî cumleyan de rolê îdarekerdişî xo de hewênenê. Sayeyê karan cumle bena tam (Paul, 1998: 17; Aykoç, 1996: 35; Baran, 2012: 45). Kurdî de karî wayîrê di hebî kokan ê. Nê kokan ra yew *kokê demê vîyarte* yo û dîyin zî *kokê demê nikayinî* yo (Yıldırım, 2012: 46). Tîya de no tewir yew ferq nêameyo tesbîtkerdene, tenya *kokê karî* deyayê. Cêr ra mîyanê cumleyan de nimûneya karan deyayê.

- (4) i. Zaf rey zî tersê wendekaran *yeno* sereyê înan (Akman, 2020: 115).  
 ii. Çekuyê şazadey qıckeki heş u aqlê mı de *reşesiyaêne* (Saint-Exupéry, 2017: 77).  
 iii. *Werdene* û *şimitene*, *wendene* û *nuştene*, *rakewtene* û *ravoştene* (Karakaş, 2014: 77).  
 iv. Rojê deynê jew mêrdekî jewî di *beno*. Şino deynê xu *wazeno* (Seçilmek, 2019: 262).  
 v. Felek onciya *kewto* rayan cêreno  
 Tern û huşkî têmîyan de *veşenê*  
 Guneyê xo bi Weyselê birayî *nêano*  
 Ti vana felek maye û lacî rê dişmen o (Gestemerde, 2020: 62).

Cumleyanê corênan de çekuyê ke hetê kokî ra karê ameyê dayene. Cumleya 4i de çekuya *yeno* hetê kokî ra kar a. Na çekuye eslê xo de *kokê amayene* ra ancîyaya û demê nikayinî îfade kena. Cumleya 4ii de çekuya *reşesiya[y]êne* kar a. Na çekuye hetê kokî ra erebî ra derbasê Zazakî bîya. Cumleya 4iii de xênce bestoxê û heme çekuyî hetê kokî ra karî yê. Nê çekuyî *werd, şimit, wend, nuşt, rakewt* û *ravoşt* ê. Peynîya nê çekuyan de gireyê mesderî yê{-ene} zêdeyayo. Mesder sey name-kar îfade beno, grûba nameyan de ca gêno labelê tîya de çekuyî goreyê kokanê xo ameyê tesnîfkerdene. Cumleya 4iv de çekuyê *beno* û *wazeno* karî yê. Nê her di karî goreyê demê nikayinî ancîyayê. Cumleya 4v de çekuyê *kewto, veşenê, nêano* û *vana* hetê kokî ra karî yê. Cumle de karê *ardene* formê neyînî de ameyê labelê no babetê kokê çekuye nêvurînenê. Na cumle de karî cîya deman de ameyê antene. Nê cumleyan de dem û raweyê karan ra behs nêbîyo, tenya çekuyî hetê kokî ra tesbît bîyê.

### 1.3. Hetê bînayî ra

Bîna morfolojîyê çekuyan ra tedqîq keno. Hetê bînayî ra çekuyan kes eşkeno hîrê binbeşan ser ra teqşîm bikero. Nê beşan ra ewilê ci çekuyê sadeyî, beşê dîyin çekuyê viraşteyî û beşê hîrêyin zî çekuyê pêrabesteyî yê. Cêr ra çekuyê Zazakî goreyê nê binbeşan bi nimûneyan reyde îzah bîyê.

#### 1.3.1. Sadeyî

Çekuyê ke vergir, peygir yan mîyangir nêgirewto û heman dem de tenya yew qisim ra pê yenê sey *çekuyê sadeyî* name benê. Nê çekuyan gireyî nêgirewtê, qandê cû manaya nînan nêvurîyêna û xêncê manaya bingeyîn sewbîna manayan îfade nêkenê. Eynî şêkil de nê çekuyî tenya yew qisim ra pê yenê, sey çekuyanê pêrabesteyan çend hebî çekuyanê cîyayan ra zî teşekul nêkenê (Malmîsanij, 2015: 53; Taş, 2013: 26; Çem, 2003: 27). Çekuyî eslê xo de halê sadeyî de yê. Goreyê şuxulnayişê ziwani û ihtîyacê qalîkerdoxan, mîyanê prosesî de gire yan pêrabestişî reyde manayanê neweyan qezenç kenê. Vergir, mîyangir yan peygirê ke çekuyan de zêde benê eke manayanê neweyan nê çekuyan de bar nêkerê, sadeyîya çekuyan nêxeribnêna. Çünke heme gireyî çekuyan de manayan neweyan nêafirnenê. Cêr ra çekuyê sadeyî çend hebî nimûneyan reyde îzah bîyê.

- (5) i. Rumet u qimetê insani ho verê çıman dı u xu tıma ramucneno (Dağılma, 2020: 36).  
ii. Ganî ez tezê xo binusnî la nê... nêbeno ! (Hesqera, 2021: 56).  
iii. Lajî Mîrî zî lewê derî ra *mîyonî* pêşî di benû (Kaya, 2018: 118).  
iv. Şêxmûsî, badê ke Pîrika Rihane oxir kerd, berê teberî yo kewe girewt (Yildiz, 2021: 83).  
v. Sukey Mekkî derey derey, uca d' amey peyxemberey  
Salawatûn meverd erey, biwan mewlîd peyxemberî (Hûnî, 2004: 39).

Cumleyanê corênan de çekuyê sadeyî ameyê dayene. Cumleya 5i de çekuyê sey *rumet*, *qimet*, *insan*, *çıman* sadeyî yê, nê çekuyan vergir yan peygir nêgirewto. Cumleya 5ii de çekuyê *ganî*, *ez*, *tez* û *xo* çekuyê sadeyî yê. Cumleya 5iii de heme çekuyî halê sadeyî de ameyê. Mîyanê cumle de îzafeyî zî estê labelê îzafe, sadebîyayişî çekuyan rê asteng nîyo. Cumleya 5v de çekuyê sey *derey*, *uca*, *salawat*, *erey*, *mewlîd* çekuyê sadeyî yê. Nê çekuyan ra *salawat* çekuyêka erebkî ya û zafhûmar ameya, reyna zî halê sadeyî de ya. Seke aseno nê cumleyan de tewirê çekuyan ra zêdeyêrî, hetê bîna ra çekuyî ameyê nirxnayene.

### 1.3.2. Viraşteyî

Çekuyê ke vergir, peygir yan mîyangir reyde yenê antene û manayanê neweyan îfade kenê sey *çekuyê viraşteyî* name benê (Malmîsanij, 2015: 54; Taş, 2013: 26; Çem, 2003: 27-28). Nê tewir çekuyan de vergir, mîyangir yan peygir yeno û sadeyîya çekuyê orte ra werzena; çekuyê sewbîna manayan îfade kena. Manaya newêya ke çekuyê de yena meydan, manaya eslî reyde eşkena têkildar bibo yan zî manaya verêne ya çekuyê ya tu eleqeyêkê xo nêmano. Zazakî de vergir û peygirî zêde yê. Nê gireyî nameyan yan karan rê îlawe benê. Cêr ra çekuyê viraşteyî çend hebî nimûneyan reyde -heme vergir û peygirî nimûneyan reyde îzahkerdiş teberê sînoranê na xebate de yo, qandê cû taye nimûneyî deyayê- îzah bîyê.

- (6) i. Mîyerık keyeyê xu hına hol *bazırğoni* ri tarif keno (Akbana, 2020: 81).  
ii. Sîno û Millaya *ageyrenê* keyandê xwo (Ayyıldız, 2019: 111).  
iii. Her siba bi dudika elçîyê xo *weriştêne*, qamyonî *weniştêne* û qasî new-des kîlometer çadiran ra dûrî şîyêna û uca de kewtêne mîyanê erdê pîyazan (Nêşite, 2012: 74).  
iv. Zalimî piştîya xo daya *puştîye* (Espar, 2020: 15).  
v. Sereyê înan *cibya* hendê çehar sey kesî  
Îslaman girwe hel kerd, girot rehet nefesî (Babij, 2009: 64).

Cumleyanê corênan de çend hebî çekuyê viraşteyî ameyê dayene. Cumleya 6i de çekuyê *bazırğoni* viraşte ya. Na çekuyê eslê xo de çekuyê *bazar* û peygirê {-gan} ra teşekul kena. Nê

her di qisimê ameyê têhet û çekuya *bazirgan* ameya meydan. Cumleya 6ii de çekuya *ageyrenê* viraştê ya. Na çekuye eslê xo de vergirê {a-} û karê *geyrayene* ra teşekul kena. Hetê mana ra *geyrayene* û *ageyrayene* yewbînî ra cîya yê. Cumleya 6iii de çekuyê *weriştene* û *weniştene* çekuyê viraştê yê. Nê çekuyî eslê xo de vergirê {we-} û karê *riştene* û *niştene* ra teşekul kenê. No vergir ameyo vernîya nê karan û di karê neweyî viraştene. Cumleya 6iv de çekuya *puştîye* viraştê ya. Na çekuye eslê xo de çekuya *puşt* û peygirê {-îye} ra teşekul kena. No peygir aîdîyet û mensûbîyetî îfade keno. Cumleya 6v de çekuye eslê xo de vergirê {ci-} û karê *bîyayene* ra ameya meydan. Beyntarê halê neweyî û eslî de hetê mana ra tu eleqe nêmento.

### 1.3.3. Pêrabesteyî

Çekuyê ke di yan hîna zêdeyêr qisiman ra pê yenê û manayêka newê îfade kenê sey *çekuyê pêrabeste* name benê. Nê tewir çekuyî gama ke yenê têhet û pê reyde çekuyêka newê virazenê, na çekuye manayêka newê îfade kena. Heman şekil de nê çekuyî gama ke yewbîna ra cîya benê, her çekuye wayîrê manayêka cîya ya. Pîya manayêka newê îfade kenê labelê xoser zî manayanê cîyayan îfade kenê (Malmîsanij, 2015: 58; Taş, 2013: 28-29; Çem, 2003: 28-29). Beyntarê çekuyanê viraştayan û pêrabesteyan de ferqo tewr gird no yo. Çekuyanê pêrabesteyan de zafane manayêka newê yena meydan. Cêr ra çekuyê pêrabesteyî çend hebî nimûneyan reyde îzah bîyê.

- (7) i. Biraol pil *pêskare* astori nêbeno (Yıldırım, 2022: 48).
- ii. *Berxudar* be, derdê cîgere mevîne (Çem, 1992: 363).
- iii. *Veraperoj* o. Fekî Deşt Pulurî ro axme bîyo (Canşad, 2007: 59).
- iv. Bi *canşenikîya* vejîya orte (Karakaş, 2021: 37).
- v. Merg,  
*Çinbîyayîş, vîndîbîyayîş, qedîyayîş* nîyo (Merdimîn, 2015: 25).

Cumleyanê corênan de çend hebî çekuyê pêrabesteyî ameyê dayene. Cumleya 7i de çekuya *pêskar* di heb çekuyan ra pê ameya. Na çekuya pêrabestê çekuyanê *pêş* û *karî* ra teşekul kena. Tîya de her di çekuyî zî xoser manayan îfade kenê û cîya cîya zî eşkenê bêrê şuxulnayene. Cumleya 7ii de çekuya *berxudar* hîrê heb çekuyan ra pê ameya. Na çekuya pêrabestê, çekuyanê *ber*, *xo* û *darî* ra teşekul kena. Cumleya 7iii de çekuya *veraperoj* di heb çekuyan û gireyêk ra pê ameya. Na çekuya pêrabestê çekuyanê *ver*, {-a-} û *darî* ra teşekul kena. Cumleya 7iv de çekuya *canşenikî* di heb çekuyan ra pê ameya. Çekuyê *can* û *şenikî* ra ameyê pê het û na çekuye arda meydan. Tîya de her di çekuyî zî xoser manayan îfade kenê û cîya cîya zî eşkenê bêrê şuxulnayene. Cumleya 7v de çekuya *çinbîyayîş* û çekuya *vîndîbîyayîş* di heb çekuyan ra pê ameyê. Nê çekuyan ra ewila ci çekuyanê *çin* û *bîyayîşî* ra, ya dîyine çekuyanê *vîndî* û *bîyayîşî* teşekul kena. Tîya de her di çekuyî zî xoser manayan îfade kenê û cîya cîya zî eşkenê bêrê şuxulnayene. Çekuyanê pêrabesteyan de cureyê çekuyan ferq nêkeno.

### 1.4. Hetê mana ra

Hetê mana ra çekuyî çar binbeşan ser ra eşkenê bêrê tedqîqkerdene. Çekuyî eşkenê wayîrê zaf manayan bibê çunke prosesê qalîkerdiş û komunikasyonî de çekuyî her tim manayanê neweyan qezenç kenê û sînorê xo hîra kenê. Tîya de hetê mana ra çar şekilê

çekuyan ser o ameyo vindertene. Nê manayî; *eslî*, *talî*, *mecazî* û *termî* yê. Cêr ra bi nimûneyan reyde nê îzah bîyê.

#### 1.4.1. Eslî

Manaya ke ewilî yena hişê însanî û bingehin sey *manaya eslî* name bena. Na mana *eslî* çekuye de esta û çekuye verî na mana de yena şuxulnayene (Baran, 2012: 33). Na mana, bingehîn a û seba herkesî -kêm zêde- heman çî îfade kena. Gama ke çekuye yena vatene, herkes derheqê manaya çekuye de heman şekil de fikirêyêno. Şuxulnayişî zîwanî reyde manaya *eslî* ya çekuye de vurîyayişî yenê meydan. Manaya *eslî* ya çekuye eşkena sînoranê xo hîra bikero, mana bibo xirabe yan bibo rinde, mana teng bibo ûsn bedilîyayişî yenê meydan (Taş, 2013: 29; Toptaş, 2019: 80-83). Cêr ra manaya *eslî* ya çekuyan çend hebî nimûneyan reyde ameya îzahkerdene.

- (8) i. *Oxil şar* ho wahar *lacûn* xwî ê *heqîqî* nivêcîyenû (Kurij, 2022: 139).  
ii. Şêxmûsî *keyeyo newe* de *pergalêko newe* rona (Yildiz, 2021: 87).  
iii. Eke Hîkmet şoro *mekteb* ganî Memed zî şoro. Çike Memed *mêrdeyê* nê *keyeyî* yo, tewr aqilê *keyeyî* o yo (Yildiz, 2021: 74).  
iv. Yî ûnî newe ra çoras ruc çoras şew pê çutê defûn û zûrnûn a vêve nûnî pîrîye (Kurij, 2022: 125).  
v. Destê xo hene kena  
Çimê to kulwar kena (Laçîn, 2019: 58).

Cumleyanê corênan de çekuyî hetê manaya *eslî* ra ameyê nirxayene. Cumleya 8i de çekuyî manaya *eslî* de ameyê şuxulnayene. Na cumle de *oxil*, *wahar*, *şarî heqîqî* ûsn çekuyî manaya *eslî* de şuxulîyayê. Mîsale nê çekuyan ra çekuya *wahar* manaya *wayîr*, *sahîb* û *weyî* de şuxulîyêna. Gama ke na çekuye yena vatene, kêm zêde hişê insanan de no tewir yew manaya virazîyêno. Cumleya 8ii de çekuyê *pergal*, *newe* û *keye* manaya *eslî* de ameyê xebitîyayene. Nê çekuyan *keye* manaya *eslî* de ameya şuxulîyayene û manaya *ban* de ya. Cumleya 8iii de xêncê nameyanê taybetan çekuyê *şo* (*şîyayene*), *mekteb*, *keye*, *mêrde*, *aqil* ûsn çekuyî manaya *eslî* de şuxulîyayê. Na cumle de nameyî û karî manaya *eslî* de ameyê bikarardene. Cumleya 8iv de heme çekuyî manaya *eslî* de şuxulîyayê. Cumleya 8v de komçekuya *dest hene kerdene* ameya şuxulnayene, heme çekuyî manaya *eslî* de ameyê şuxulîyayene.

#### 1.4.2. Talî

*Manaya talî*, manaya ke teberê manaya *eslî* de ya labelê reyna zî bi manaya *eslî* reyde têkildar a îfade kena. Na mana, çekuye de seba manayanê bînan û dûrîyan yena barkerdene (Baran, 2012: 33). Çekuyan de taye manaya *eslî* estê labelê çekuyî sewbîna manayan zî xo de hewênênê. Çünke zîwan enstrumanêko ganî yo her tim sînoranê xo hîra keno. Beyntarê manaya *eslî* û *talî* de eleqe tu rey qut nêbeno, goreyê wezîfe û kontekstê çekuye, mana de terefêko bîn îlawe beno. Nê têkilî heme sey *kontekstî* name benê. Mabeynê manaya *eslî* û manaya *talî* de têkilîya cagirewtene yan teşbîhî esta. Manaya *talî* yan cayê manaya *eslî* de yena gurênayene yan manena manaya *eslî*. (Taş, 2013: 29; Toptaş, 2019: 83-85). Cêr ra manaya *eslî* ya çekuyan çend hebî nimûneyan reyde ameya îzahkerdene.

- (9) i. *Dima mekewe* (Lezgîn, 2012: 45).  
 ii. Ame vengên: *To dir esto* Mustefa (Kirkan, 2018: 184).  
 iii. *Cagirewtoxê* Mudurê Emnîyetî qine erzeno we, engel esto vano? (Çem, 2007: 359).  
 iv. Va, kutikî vengê xo *birna* (Sertkaya, 2013: 363).  
 v. Pey wêt ina dunya *kohon* herkes vinen ğerib yo hon  
 Eg oca d' cê ma co hol nêv' meqom dunya ez pê sêkir (Beki, 2015: 174).

Cumleyanê corênan de çekuyî, hetê manaya talî ra ameyê nirxayene. Cumleya 9i de *dima mekewe* yan zî *dim kewtene* eleqeyê xo bi *dima* ya esto. Karê *kewtene* manayêka talî girewta û *şîyayene* îfade keno. Cumleya 9ii de çekuyê *to dir* manaya talî de ameyê xebitîyayene. Tîya de çekuya *tedebîyayiş* manayêka hîra û talî de seba *diganîbîyayişî* ameya şuxulnayene. Beyntarî *tedebîyayiş* û *diganîbîyayişî* de têkilîyêka xurte esta. Cumleya 9iii de çekuya *cagirewtox* manaya talî de bikar ameyo. Tîya de qesdê çekuye, *girewtişî cayî* nîyo, keso ke *wekalet* keno no tewir ameyo vatene. Seke aseno nê her di çekuyî hetê mana ra têkildarî yê. Cumleya 9iv *birnayene* manaya talî de şuxulîyayê. *Birnayene* ferheng de *qutkerdişî* îfade kena, tîya de *vengê xo birnayiş* mana *qutkerdişî* de ameyo şuxulnayene. Nê her di çekuyî nêzdîyê yewbînan mana îfade kenê û çekuya *birnayene* manayêka talî de şuxulîyaya. Cumleya 9v de çekuya *kohon* (*kehan-kan*) manaya talî de sey *verên, pîr, îxtîyar* de ameya şuxulîyayene. Çünke beyntarê nê çekuyan de têkilîyêke esta.

#### 1.4.3. Mecaz

Manaya ke manaya eslî ra teber yena meydan û eleqeyê xo bi manaya eslî çinî yo sey *manaya mecazî* name bena (Baran, 2012: 33). Na mana de çekuye de yew manayêka newê bar bena û eleqeyê na mana û manaya eslî peywendîyêk çinî yo (Taş, 2013: 29-30). Cêr ra manaya mecazî ya çekuyan çend hebî nimûneyan reyde ameya îzahkerdene.

- (10) i. Ti vanê qey *bizoteyê adirî* ha serê zerrîya to de (Lezgîn, 2012: 35).  
 ii. Her dîyî wextek kişta şela vaşî de nîştî ro û rîyê *deryayo keweyî* de derg nîyada (Gunduz, 2010: 311).  
 iii. Dî ki darên *piştê ey ra vijîya* (Kirkan, 2018: 183).  
 iv. Ti sey guleşevînêka rengê gonî de bi beşerîyayîşê xo yê *şermokinî* mi ra asaya (Lezgîn, 2012: 63).  
 v. Çixirê ma kewto kerte zinarî  
*Ez kewta fekê heşê harî*  
 Ax limine, wax limine... (Çîçek, 2024: 156).

Cumleyanê corênan de çekuyî hetê manaya mecazî ra ameyê nirxayene. Cumleya 10i de îfadeyê *bizoteyê adirî* de çekuyî manaya eslî ra dûrî kewtê û yew manayêka newê peyda kerda. No îfade manaya *zêde qehrîyayiş* û *xemgînîyayişî* îfade keno. Cumleya 10ii de îfadeyê *deryayo kewe* manaya mecazî de ameyo xebitîyayene. *Deryayo kewe* manaya *mergzar, çayir* û *çîmenî* de bikar ameyo, îfade de nê çekuyan manayêka newê peyda kerdo. Cumleya 10iii de *piştê ey ra vijîya* manaya mecazî de ameyo xebitîyayene. Seke zanayêno paştîya insanî ra dar nevejîyêna, tîya de qesd *dewlemendî* û *payîdarî* ya. Cumleya 10iv *beşerîyayîşo şermokine* manaya mecazî de şuxulîyayê. Cumleya 10v de çekuya *kohon* (*kehan-kan*) manaya mecazî de sey *verên, pîr, îxtîyar* de ameya şuxulîyayene. Çünke beyntarê nê çekuyan de têkilîyêke esta.

#### 1.4.4. Term

Çekuyê ke warê zanist, huner, felsefe, tib ûsn de wayîrê manayêka taybetî yê sey *term* name benê. Termî, mîyanê cumle goreyê kontekstî mana benê, teberê cumle de termî eşkenê sewbîna manayan zî îfade bikerê. Mîsale çekuya *dunya* gama ke sey terma zanistê cografayî yena bikarardene manaya eslî ra dûrî nêkewo zî, êdî sey term mana gêna (Taş, 2013: 31). Termî, goreyê zanistan eşkenê cîya manayan xo de bihewênê. Mîsale çekuya *ziwanî* zanistê ziwannasîye de cîya, zanistê tibî de cîya manayan gêna. Seba tesbîtkerdişê manaya termî, mîyanê zanistî çekuye kamcîn mana îfade kena ganî bêro zanayene. Cêr ra manaya term ya çekuyan çend hebî nimûneyan reyde ameya îzahkerdene.

- (11) i. Tayê nameyî sey bîyolojîk, tayî zî sey rayziwanî *makî* yê (Bingöl, 2020: 70).  
ii. Mîyanê *dîrektoranê* namdaran de êyê ke bê waştîşê zerrî û tesadufî kewtê mîyanê karê *filmkarî* zî estê (Abisel, bt.: 83).  
iii. No دنیا de însan rê û *ruhê* însanî rê qîmetê *dîn* zaf o zaf o (Nûrsî, 2014: 41).  
iv. *Şîire* de beşo ke tewr tay dî rey, yan zî, zaf rey bî eynî hawa tekrar benê (Lezgîn, 2022: 81).  
v. Dêst xu berz ık vêng xu nızım ık awaz ra  
'Ef ma z' bîwaz *Resulu Seqeleyn* ra (Baynal, 2021: 80).

Cumleyanê corênan de çekuyê termî ameyê dayene. Cumleya 11i de çekuya *makî* sey termê ziwannasî ameya şuxulîyayene. Eslê xo de *makî* zayenda bîyolojîke de hemberê nêrî mana îfade kena. Labelê mijara ziwannasî zayenda gramatîkale de çekuya *makî* wayîrê taybetmendîyanê ziwannasî yê. Cumleya 11ii de çekuyê *dîrektor* û *filmkarî* sey termê sînemayî ameyê şuxulîyayene. Çekuya *filmkar* ziwanê rojaneyî de eşkena sey *hilebaz* zî bêro fehmkardene. Cumleya 11iii de çekuyê *dinya*, *ruh*, *dîn* ûsn xêncê manaya eslî sey termê dînî ameyê şuxulîyayene. Cumleya 11iv de çekuya *şîire* sey termê edebîyatî ameya şuxulîyayene. Na cumle yew cumleya pênasî ya û termê neqeretî îzah kena. *Neqeret* zî yew termê edebîyatî yo. Cumleya 11v de çekuya *Resulu seqeleyn* zî yew termê dînî yo. *Resulu seqeleyn* manaya *Resûlê însan û cinan* îfade keno û na cumle de sey term ameyo şuxulîyayene.

#### 1.5. Hetê bîyayîşî ra

Bîyayîş yan organanê hîskerdişî reyde tesbîtkerdiş zî dabeşkerdişê çekuyan de muhîm o. Seke yeno zanayene organê hîskerdişî panc hebî yê. Nê organan ra çim seba vînayîşî, zincî seba boyekerdişî, ziwan seba tamkerdişî, goşî seba eşnawitişî û çerm seba paliknayîş û destkerdişî yenê bikarardene. Taye mefhûmî zî panc organanê hîskerdişî reyde nêyenê tesbîtkardene. Qandê cû kes eşkeno mefhûman sey *şênber* û *razber* teqşîm bikerê. Hetê bîyayîşî ra kes eşkeno çekuyan sey *razber* û *şênber* di beşan ser o tesnîf bikero. Cêr ra mefhûmê şênber û razberî nimûneyan reyde ameyê îzahkerdene.

##### 1.5.1. Şênber

Mefhûmê ke panc organanê hîskerdişî reyde yenê tesbîtkerdiş sey *şênber* name benê. Nê çekuyî mefhûmanê madîyan îfade kenê (Baran, 2012: 36; Gencan, 1975: 140). Nê tewir çekuyî yew yan zêde organanê hîskerdişî reyde tesbît benê. Yanî nê mefhûman kes eşkeno yan bi çiman bivîno yan bi goşan bieşnawo yan bi ziwan tam bikero yan bi zincî boye bikero

yan zî bi çerm û postî reyde hîs bikero û bipalikno. Cêr ra çekuyê şênberî çend hebî nimûneyan reyde ameyê îzahkerdene.

(12) i. *Bira çêna pasayê* ma çewresî serîyo niwesa ne *doxtor* ca mend, ne *îlaz* ca mend, derde dae ra derman nidî (Gül, 2018: 176).

ii. *Çimê* xo ke gina mi, seke *binalo*, pêsero-pêsero kuzta (Canşad, 2013: 51).

iii. Nê aşmanê peyênan de çi bîyo, nêbîyo, *qalê* înan keno (Sertkaya, 2013: 227).

iv. *Paşa yew xorto bejintenik û semt bî* (Gunduz, 2010: 117).

v. *Tanqê şima, mazût* ma

*Cîpey şima, mazût* ma

*Kûemir şima, carût* ma

*Şima kul kêrd zerrê* ma (Karasu, 2012: 190-191).

Cumleyanê corênan de çend hebî çekuyê şênberî ameyê dayene. Cumleya 12i de çekuyê *bira kênya pasa, îlaz, doxtor* ûsn şênberî yê. Nê çekuyî mefhûmanê şênberan îfade kenê. Mîsale *keyna, paşa, bira*, îlac heme bi organanê hîskerdişî reyde eşkenê hîs bibê. Cumleya 12ii de çekuyê *çim û nalayene* şênberî yê. Çim xo ra vînayîşî û *nalayene* zî eşnawitişî îfade keno, yanî nê her di çekuyî mefhûmanê şênberan rê îşaret kenê. Cumleya 12iii de çekuya *qal* teqabulê qiseyan kena û *qalîkerdiş* bi *eşnawitiş* û *vatişî* reyde têkildar a. Cumleya 12iv heme çekuyî şênberî yê. Na cumle de *paşa, yew xort, bejintenik, semt* mefhûmanê şênberan îfade kenê. Nê çekuyî organanê hîskerdişan reyde hîs benê. Cumleya 12v de çekuyê *tanq, mazût, cîp, kûemir, carût* şênberî yê. Nê çekuyî mefhûmanê şênberan îfade kenê.

### 1.5.2. Razber

Mefhûmê ke panc organanê hîskerdişî reyde nêyenê tesbîtkerdiş sey *razber* name benê. Nê çekuyî sey mefhûm hişê insanan de ca gênê, fikir û hestanê insanan reyde têkildarî yê û mefhûmanê madîyan îfade nêkenê (Baran, 2012: 36; Gencan, 1975: 140). Nê çekuyan kes nêşkeno bi çiman bivîno, bi goşan bieşnawo, bi ziwan tam bikero, bi zincî boye bikero yan zî bi çerm û postî reyde hîs bikero û bipalikno. Nê mefhûmî alemê fîzîkî ra wetêr fikir û hîsan reyde eşkenê bêre îfadekerdene. Cêr ra çekuyê razberî çend hebî nimûneyan reyde ameyê îzahkerdene.

(13) i. Heqî hemd hemey jîn *Ellah* rî tamam

Resûlbê jê ser o selat û selam (Zîlan, 2017: 134).

ii. Ti *neheq* nîya Mumta! La ez se bikerî, qasê to *jêhatî* nîya (Sertkaya, 2013: 356).

iii. Dinya cavêrd, xwu r' bûn axret

Şûnd bû xwu r' *Homa* pîl û sibay r' (Özsoy, 2014: 141).

iv. Şofêrî hende xo ra *bawerbîyaye* wina vat ke ez zanayîş û *hêzê* xo yê *fîkrî* ra kewta *guman* (Lezgîn, 2007: 37).

v. Tî durist biçarn tucarêt xu

Ini z' ben sebêb *Cenneti* tu (Sekaronij, 2023: 156).

Cumleyanê corênan de çekuyê razberî ameyê dayene. Cumleya 13i de çekuya *Ellah* mefhûmê razberî rê îşaret kena. Her çiqas *Ellah* yan *Homa* bi îşaretan reyde bêro zanayene zî bi şekilêko şênber kes nêşkeno ey ramojno. Cumleya 13ii de çekuyê *neheq* û *jêhatî* di mefhûmê razberî yê. Her çiqas nê mefhûmî taye hetan ra eşkenê bêre tesbîtkerdiş zî, eslê xo de razberî yê. Çunke heq û neheqî yan zî jêhatî rewşanê razberan îfade kenê. Cumleya 13iii

çekuya *Homa*, seke cor ra zî îzah bî, teqabulê mefhûmê razberî yena. Cumleya 13iv çekuyê *bawerî*, *fikir* û *hêz* mefhûmê razberî yê. Mîyanê cuya însanî de diyardeyê bawerîkerdişî, fikirîyayîşî yan hêzî estê labelê reyna zî kes nêşkeno nê mefhûman organanê hîsî reyde hîs bikero. Cumleya 13v de çekuya *cennet* zî razber a. Çünke kes nêşkeno cennetî bi şêkilêko şênber nîşanê însanan bido.

### 1.6. Beyntarê çekuyan de têkilîyê mana

Çekuyî her tim yewbînî ya têkildarî yê û beyntarê çekuyan de hetê mana, veng ûsn ra têkilî yenê meydan. Mîyanê prosesê şuxulnayîşê ziwani de her çiqas çekuyî hetê mana ra tam sey pê nêbê zî manaya çekuyan bena hîra û çekuyî manayanê neweyan bar kenê, taye çekuyî vera yewbînî yenê şuxulnayene. Heman şêkil de ge gane seba tam diyarderdişê manaya çekuye, çekuye û diimanaya çekuye tê rey de yenê gurênayene/fikirîyayene. Ziwan de taye çekuyî zî heman şêkil de nusîyênê labelê heman manayan îfade nêkenê. Nuansê nê çekuyan zî derbkerdişî reyde vejîyênê meydan. Cêr ra nê binbeşê çekuyan nimûneyan reyde îzah bîyê.

#### 1.6.1. Hemvengî

Çekuyê ke hetê vengkerdiş, nuştîş û artîkulasyonî ra sey yewbînî yê labelê hetê mana ra cîya yê sey çekuyê *hemvengî* name benê. Nê tewir çekuyî heman foneman ra pê yenê labelê manaya înan cîya ya (Çem, 2003: 30; Baran, 2012: 34; Malmîsanij, 2015: 45; Toptaş, 2019: 85). Çekuyê hemvengî derbkerdiş de pê ra cîya yê. Cêr ra çekuyê hemvengî çend hebî nimûneyan reyde îzah bîyê.

- (14) i. *Melayî* va: “*Mela* ti destanê mi kwî!” (Malmîsanij, 2000: 175).  
ii. Ez vano ya, ya merdene ya veyve beno ya jî çîyo bîn (Çîçek, 2024: 95).  
iii. Seba dewîcan zîwan *her* çî yo (Dağılma, 2022: 152).  
iv. *Gule* qehrîyê va “*Gule* qesbada to gino” (Malmîsanij, 2000: 173).  
v. Qewmê Semûd monên *merrî*  
Dunya debi behrî berrî (Hûnî, 2022: 54).

Cumleyanê corênan de çekuyê hemvengî ameyê dayene. Cumleyê ke Malmîsanijî ra ameyê neqlkerdene de tenya qisimo ke mîyanê îşaretê nenugan de yo berhemê ey ra ameyo girewtene, seba ke nimûneyê çekuyanê hemvengan hîna şênber bêro vatene qisimo ewilî terefê ma ra îlawe bîyo. Cumleya 14i de çekuyê *mela* hemvengê yewbînan ê. Qismê ewilî de *Mela* kesê wezîfedarê dînî îfade keno, qismê dîyinî de zî *mela* bi mana *înşallahî* de ameyo şuxulîyayene. Cumleya 14ii de çekuya *veyve* hem *şayîya* *veyveyî* hem zî *veyve* vera *embaza* *zamayî* îfade kena. Cumleya 14iii de çekuya *herî* mana ya *her*, *heme*, *pêroyî* de şuxulîyaya, labelê seke yeno zanayene çekuya *her* heman dem de *yew cureyê heywanî* (tr. eşek) zî îfade kena. Cumleya 14iv de beyntarê çekuyanê *gule* de têkilîya hemvengîye esta. Nê çekuyan ra *gule* ewilî *nameyê keynek* o labelê *gule* dîyine *qurşun* û *guleyî* îfade kena. Nê çekuyî hetê derbkerdişî ra yewbînî ra cîya benê. Cumleya 14v de çekuya *merre* di manayan de eşkena bêro şuxulîyayene. Na çekuye hem *heywanê merreyî* hem zî *aletê merrî* (tr. bel) îfade kena.

**1.6.2. Hemmanayî**

Çekuyê ke hetê vatene û nuştene ra pê ra cîya yê labelê hetê mana ra nêzdîyê yewbînan ê sey *çekuyê hemmana* pênas benê (Malmîsanij, 2015: 46; Baran, 2012: 34; Çem, 2003: 30; Toptaş, 2019: 87). Beyntarê çekuyanê hemmanayan de mana bi temamî sey pê nîyo labelê zaf nêzdîyê yewbînan o. Kes eşkeno çekuyanê hemmanayan cayê pê de bişuxulno. Zazakî de çekuyê hemmanayî zaf ê. Ganî îfade bibo, çekuyanê hemmanayan ra yew çekuye zafane sewbînan ziwanan ra derbasê Zazakî bîya, yanî çekuyanê hemmanayan de yew çekuya Zazakî yew zî çekuya xerîb a. Cêr ra çekuyê hemmanayî çend hebî nimûneyan reyde îzah bîyê.

(15) i. Tu kêş qet meşîkn pê zon xu

Vinên mehşer id defter xu

Tîm şîkîr bîk qê in *hal* xu

Homa *gurê* tu raşt biyar (Baynal, 2021: 124).

ii. Weswese kot yîn *qelb*, ters çîlkya *zerî* (Ersoz, 2013: 63).

iii. Şewa wisarî

Tarî û derg bîya

*Nîyade* endî qedîya

Hukmê *zulmat* û *tarî* dêm bîya (Güntaş, 2024: 44).

iv. Zaf gueş pa mek dunya cara wêrona

Dunya cê kul a cê *ğem* û *derdon* a

Ya tu r' cara ey 'azizem giron a

Çoy xu r' yo yar nêdi 'umîr bî wêron (Beki, 2015: 146).

v. Zekerîyya 'ereb 'ereb

Zekerîyya *meqber* Heleb (Hûnî, 2022: 119).

Cumleyanê corênan de çekuyê hemmanayî ameyê dayene. Cumleya 15i de çekuyê *hal* û *gure* ameyê şuxulnayene. Her çiqas heman cumle de nêameyê bikar ardene, hemmanayê nê her di çekuyan *rewşe* û *kar* ê. Hal û *rewşe*, *kar* û *gure* hemmanayê pê yê. Cumleya 15ii de çekuyê *qelb* û *zerrî* hemmana yê. Her di zî vera pê eşkenê bêrê şuxulnayene. Cumleya 15iii de çekuyê *zulmat* û *tarî* hemmanayê yewbînan ê. Nê çekuyan ra *zulmat* erebî ra derbasê Zazakî bîya, *tarî* zî çekuyêka îranî ya. Cumleya 15iv de çekuyê *ğem* û *derd* hemmanayê yewbînî yê. Cumleya 15v de her çiqas hemmanaya çekuya *meqber* mîyanê heman cumle de nêameya şuxulnaye zî; *mezel*, *gor*, *qebir* zî hemmanayê meqberî yê.

**1.6.3. Dijmanayî**

Çekuyê ke hetê mana ra eksê yewbînan ê sey *çekuyê dijmana* name benê. Dijmanabîyayîşê çekuyan bi vergir yan peygiran reyde nêbeno (Malmîsanij, 2015: 46; Baran, 2012: 35). Têkilîya dijberîya manayî beyntarê çekuyan de zaf normal a. Labelê kes nêeşkeno vajo ke heme çekuyan de na tewir yew peywendî esta. Sayeyê dijmanayî manaya çekuyan hîna eşkera û baş vejîyêna meydan. Gama ke derg vajîyêno kilm, roj vajîyêno şewe, qelew vajîyêno zeîf, pîr vajîyêno ciwan, dûrî vajîyêno nêzdî ûsn hîna baş fehîm beno. Cêr ra çekuyê dijmanayî çend hebî nimûneyan reyde îzah bîyê.

(16) i. Tiyatro zafyer yo hunerê *rocawani* yo (Dağılma, 2022: 117).

ii. Merdimo maqul xo zano

*Cahil* suhbet nêzano

Hertim xo *alim* zaneno

Aye ra qalanê tewşan vano (Valêrî, 2009: 63).

iii. Ha *xirabû* ha wi *hol* û

Tue ra wazên pyorê qûlû

Pê *dua* yo zewt û qalû

Waştîş zafîn milk o mal û (Özsoy, 2021: 127).

iv. *Derdê* xo rê nébervené

Soné, sari ver ra mîrené

Nézon ke, xo ra çî wazené

Her qeda u belay ro vozené (Tüzün, 2017: 52).

v. Hekîm Luqman, Luqman Hekîm

Qelbo *temîz*, qelbo *selîm* (Hûnî, 2022: 105).

Cumleyanê corênan de çekuyê dijmanayî ameyê dayene. Cumleya 16i de çekuya *rocawan* ameya şuxulnayene. Na çekuye formê standardî de sey *rojawan* ameya qebûlkerdene û dijmanayê na çekuye *rojhelat* o. 16ii de çekuyê *cahil* û *alim* pîya ameyê şuxulnayene. *Cahil* keso ke *nêzan* o, *alim* zî keso *zana* yo. Nê her di çekuyî dijmanayê pê yê. Cumleya 16iii de çekuyê *xirab* û *hol*; *dua* û *zewt* dijmanayê yewbînan ê. Risteya ewilî de *xirab*, *çîyê pîs û nebaşî*; *hol* zî *rind* û *başî* îfade keno. Heman şekil de risteya dîyine de *dua*, *vengdayiş û lawayişê başîye*; *zewt* zî *vengdayişê xirabîye û bedduayî* îfade keno. Cumleya 16iv de çekuya *derd* dijmanayê *çare* û *îlacî* ya. Cumleya 16v de çekuyê *temîz*, dijmanayê *pîs* î, çekuya *selîm* zî dijmanayê *nerehet*, *nekamil* û *heşerî* ya. Seke aseno şîre de seba belîkerdiş û zêdekerdişê manayî çekuyê dijmanaayî tê reyde ameyê şuxulîyayene.

## ENCAM

Çekuyî mîyanê zîwanî de cayêko muhîm de yê. Bingeyê zîwanî çekuyan ra pê yeno. Taybetmendîyê zîwanî çekuyan de zaf baş eşkera beno. Vurîyayîşê ke zîwanî de yenê meydan çekuyan de eşkeno bêro tesbîtkerdene. Dewlemendîya zîwanî tewre başe xo hûmare û manaya çekuyan de nîşan dana.

Heta nika dabeşkerdiş û taybetmendîya çekuyan ser o dergûdila xebatêke nêamebî kerdene. Na xebate de zaf hetan ra çekuyî ameyê nirxnayene. Derheqê nirxnayîşê çekuyan de sewbîna parametreyan zî kes eşkeno bigîro verê xo labelê seke zanayêno sînorê çekuyan zaf hîra yo, ganî no sînor cayêk de bêro xêzekerdene.

Taybetî manakerdişê çekuyan de mijar zaf aloz a. Çekuyî manaya eslî ra dûrî kewena û mîyanê prosesê şuxulnayîşê de manaya eslî ra dûrî kewenê. Seke mîyanê xebate de zî nîşan bîyo, na rewşe suruştê zîwanî ra yena û îmkananê neweyan afirnena. No saye de hûmara sînorkerde ya çekuyan a, manayêka bêsînore eşkena îfade bibo. Mecaz, hîsan û fikiran vatiş de muhîm o. heta kes eşkeno vajo ke edebîyat bi xo hunerê mecazî yo. Mecaz çînbîyayê, zîwanî do tenya yew mana rê mecbûr bimendayêne. Zîwanê pisporîyî zî terman a îfade beno. Yew zîwanî de hûmara û cureyê terman çiqas zêde bibo, o zîwan hende aver şîyo. Çünke eke termî, hûmarê terman û cureyê terman -muzîk, tib, sinema, edebîyat, matematîk, tarîx, ekonomî, spor ûsn- çende zêde bibo, kes eşkeno vajo ke zîwan hende aver şîyo.

Heman rewşe çekuyanê hemvengan de esta. Taye çekuyî heman foneman ra pê yenê labelê cîya manayan îfade kenê. Nê tewir çekuyî nuştayî de kontekstî ra fehme benê,

qalîkerdişî de sayeyê derbkerdişî pê ra cîya benê. Çekuyê hemmanayî reyna hîrakerdişê sînorê ziwani ya têkildarî yê. Ziwan sînorê xo hîra keno, sewbînan ziwanan ra -zafane- çekuyî kewenê mîyanê ziwani. Mîyanê prosesî de çekuyê ke manayê înan nêzdîyê yewbînî yê sey çekuyê hemmana qebûl benê. Çekuyanê dijmanayî zî eynî şekil de suruştê ziwani ra yenê û seba teyîdkerdiş û aşîkarkerdişê manaya çekuye elzem ê.

Razberbîyayîş seba ziwani zaf muhîm o. Sayeyê razberîye ziwan nîyanê sînoran ra vejîyêno û çîyê ke yan mefhûmê ke organanê hîskerdişî reydehîs nêbenê yenê îfadekerdene. Hûmara çekuyanê şênberan ziwanan de kêmi ya, taye gireyan reyde çekuyê şênberî zî benê razberî. Qandê cû razberîye seba ziwanan îmkanê xoîfadekerdişî ya.

Çekuye, tewre beşanê hurdiyanî ziwani ra ya. No beş baş bêro etudkerdiş, derheqê ziwani de hîna fikirê başî û rastî eşkenê bêre vatene. Xebate de heştay hebî cumleyan de gelek çekuyî ameyê nirxayene. Nê cumleyî metinanê modernan û keresteyanê folklorîkan ra weçînîyayê. Hêvî bena ke na xebate babetanê morfolojî de yew gîrîzgah bo û xebatanê badê xo rê payanda bibo.

### Çimeyî / References

- Abisel, N. (bt.). *Sînemaya Bêveng*. İstanbul: Komeleya Akademiya Sînemayê ya Rojhilata Navîn.
- Akalın, Ş. H., & vd. (2011). *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Akbana, M. (2020). *Waka Lu*. İstanbul: Neşirxaneyê Vir.
- Akman, İ. (2020). *Edebîyatê Zazakî -Analîzê Eseran-*. Van: Weşanxaneyê Peywend.
- Aktuğ, H. (2013). *Gramera Kurdî Kürtçe Gramer*. İstanbul: Avesta.
- Aldatmaz, N. G. (2016). *Pîltane*. İstanbul: Weşanxaneyê Vateyî.
- Ataoğlu, M., & Turhallı, H. (2023). *Astorê Terqneyeyî*. Diyarbakir: Weşanxaneyê Roşna.
- Aykoç, F. M. (1996). *Kurdîzan (Rûberkirina Zaravên Kurdî)*. Berlin: Weşanên Înstîta Kurdî.
- Ayyıldız, Z. (2019). *Va. Şanlıurfa*: Elif Matbaası.
- Babij, M. C. (2009). *Sîyerê Nebî Bi Ziwandê Dimilî*. Stenbol: Weşanên Nûbihar.
- Banguoğlu, T. (2011). *Türkçenin Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Baran, B. (2012). *Rêzimana Kurmancî*. Diyarbakir: Belkî.
- Batur, A. (2024). *Bîngol e Hezar Gol e*. İstanbul: Weşanxaneyê Vateyî.
- Baynal, M. F. (2021). *Diwanê Arçugi*. İstanbul: Neşirxaneyê Vir.
- Beki, M. A. (2015). *Diwon Cebexçuri*. Bingöl: Bingöl Üniversitesi Yayınları.
- Berz, K. (2001). *Begê Dımiliyan*. İstanbul: Vejiyaişê Tiji.
- Bingöl, İ. (2020). *Rêzimana Zazakî ya Devoka Gimgimê*. Stenbol: Avesta.
- Canşad, M. (2007). *Xafilbela*. İstanbul: Weşanxaneyê Vateyî.
- Canşad, M. (2013). *Hesê Mişî*. Diyarbakir: Weşanxaneyê Roşna.
- Çem, M. (1992). *Hotay Serra Usivê Qurzkizî*. Stenbol: Weşanên Deng.
- Çem, M. (2003). *Türkçe Açıklamalı Kırmancca (Zazaca) Gramer*. İstanbul: Deng Yayınları.
- Çem, M. (2007). *Gula Çemê Pêrre*. İstanbul: Weşanxaneyê Vateyl.
- Çem, M. (2019). *Nuşteyî*. İstanbul: Weşanxaneyê Vateyî.
- Çiçek, A. A. (2024). *Deyîrbaz û Şairê Gimgimî Dewrêş Baba (1938-1999)*. İstanbul: Weşanxaneyê Vateyî.
- Çiçek, A. A. (2024). *Di reng û Vengê Gimgimî: Cemalê Dursî û Xidirê Başî*. İstanbul: Weşanxaneyê Vateyî.
- Çiya, S. (2020). *Hirê Kitabî*. İstanbul: Neşirxaneyê Vir.
- Dağılma, İ. (2020). *Tefsirê Sureyanê Kılman*. Stenbol: Weşanxaneyê Bangaheq.
- Dağılma, İ. (2022). *Edebiyato Modern ê Zazakî (Dewir, Tewir u Mewzu)*. Bingöl: Neşirxaneyê Vir.
- Dêrsim, H. D. (2014). *Deyndar*. İstanbul: Weşanxaneyê Vateyî.
- Ersoz, U. F. (2013). *Kekû*. Diyarbakir: Weşanxaneyê Roşna.
- Esen, A. (2023). *Mobese*. Diyarbakir: Ajans J&J.
- Espar, J. İ. (2020). *Bêrîyê Birîsiminî*. İstanbul: Weşanxaneyê Vateyî.
- Gencan, T. N. (1975). *Dilbilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gestemerde, W. (2020). *Xezala Koyê Bîngolî*. Diyarbakir: Weşanxaneyê Roşna.
- Gunduz, D. (2010). *Soro*. İstanbul: Weşanxaneyê Vateyî.
- Gunduz, D. (2024). *Kilama Pepûgî*. İstanbul: Weşanxaneyê Vateyî.
- Gül, E. (2018). *Tof Sanikunê Kirmancîyê ra*. İstanbul: Nas Ajans.
- Güntaş, Ö. (2024). *Mi Serm Ca Verda*. Diyarbakir: Name Yayınları.
- Hesqera, E. (2021). *Lîtreya sayan Çend Lîra ya?* Diyarbakir: Weşanxaneyê Roşna.
- Hûnî, M. M. (2004). *Kirdkî (Zazakî) Mewlid Yûsûf û Zelîxa&Qasîdeya Kerbela*. İstanbul: Weşanxaneyê Vateyî.
- Hûnî, M. M. (2022). *Poncas Pêxembero Mu'ellim*. İstanbul: Nûbihar.
- Karakaş, H. (2014). *Zere ra*. Diyarbakir: Weşanxaneyê Roşna.
- Karakaş, H. (2021). *Çê Qemerê Kejî*. Diyarbakir: Weşanxaneyê Roşna.
- Karasu, D. (2012). *Dinya d'yo Darê Ma*. İstanbul: Weşanxaneyê Vateyî.

- Kaya, A. (2018). *Estanikanê Bongilanê*. İstanbul: Weşanxaneyê Vateyî.
- Kirkan, A. (2018). *Bîyişa Pêxemberî ya Osman Esad Efendî û Destpêkê Edebîyatê Klasîk yê Kirmanckî*. İstanbul: Weşanxaneyê Vateyî.
- Kurij, S. (2022). *Alik û Fatik*. İstanbul: Hîvda İletişim.
- Laçîn, Ş. (2019). *Deyîran û Manîyanê Gêlî ra*. Dîyarbekir: Weşanxaneyê Roşna.
- Lezgîn, R. (2007). *Ez Gule ra Hes Kena*. İstanbul: Weşanxaneyê Vateyî.
- Lezgîn, R. (2012). *Binê Dara Valêre de*. Dîyarbekir: Weşanxaneyê Roşna.
- Lezgîn, R. (2012). *Tariyîya Adirî de*. Dîyarbekir: Weşanxaneyê Roşna.
- Lezgîn, R. (2022). *Ferhengê Termanê Edebî*. Diyarbekir: Weşanxaneyê Roşna.
- Malmîsanij. (2000). *Folklorê Ma ra Çend Nimûney*. İstanbul: Berdan Matbaacılık.
- Malmîsanij, M. (2015). *Kurmancca ile Karşılaştırmalı Kirmancca (Zazaca) Dilbilgisi*. İstanbul: Vate Yayınevi.
- Merdimîn, W. (2015). *Dîwano Nêmcet*. İstanbul: Weşanxaneyê Peywend.
- Nêşite, M. (2012). *Çakêto Sipî*. İstanbul: Weşanxaneyê Vateyî.
- Nûrsî, B. S. (2014). *Vateyê Qijkekî*. İstanbul: Zehra Yayıncılık.
- Özsoy, M. M. (2014). *Dîwan*. Dîyarbekir: Weşanxaneyê Roşna.
- Özsoy, M. M. (2021). *Vengê Welatî Dîwan II*. Diyarbekir: Weşanxaneyê Roşna.
- Paul, L. (1998). *Zazaki Grammatik und Versuch Einer Dialektologie*. Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag.
- Pueği, M. K. (2020). *Diwan*. Bingöl: Neşirxaneyê Vir.
- Saint-Exupéry, A. D. (2017). *Şazadeo Qıckek*. İstanbul: Dersim Yayınları.
- Seçilmek, K. (2019). *Edebîyatê Fekkî yê Kirmanckî (Zazakî) yê Mintiqaya Sêwregi*. İstanbul: Weşanxaneyê Rûpelê.
- Sekaronij, M. O. (2023). *Diwan*. Bingöl: Neşirxaneyê Vir.
- Sekaronij, M. O. (2023). *Siyerê Nebî*. Bingöl: Neşirxaneyê Vir.
- Septioğlu, P. (2019). *Qerebegan Tarîx, Kultur û Cografya*. İstanbul: Weşanxaneyê Vateyî.
- Sertkaya, İ. (2013). *Sosine û Gulîzare*. İstanbul: Weşanxaneyê Vateyî.
- Tan, S. (2005). *Rêzimana Kurmancî*. İstanbul: Weşanên Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê.
- Taş, Ç. (2013). *Waneyên Rêziman û Rastnivîsa Kurmancî*. İstanbul: Dîwan.
- Todd, T. L. (2008). *A Grammar of Dimili Also Known as Zaza*. Stockholm: Electronic Publication.
- Toptaş, H. (2019). *Türkler İçin Türkçe Dilbilgisi*. İstanbul: Papatya Bilim.
- Tüzün, M. (2017). *Zerriya Mî*. İstanbul: Ceylan Matbaası.
- Valêrî, N. (2009). *Dejê Nîmîteyî*. İstanbul: Weşanxaneyê Vateyî.
- Valêrî, N. (2023). *Demserê Vîrî*. İstanbul: Avesta.
- Yıldırım, K. (2012). *Temel Alıştırma ve Metinlerle Kürtçe Dilbilgisi (Kurmanji Lehçesi)*. Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi Türkiye'de Yaşayan Diller Enstitüsü Yayınları.
- Yıldırım, T. (2022). *Alik u Fatike*. İstanbul: Neşirxaneyê Vir.
- Yildiz, P. (2021). *Hikayeyê Hewn û Hişyarî*. İstanbul: Avesta.
- Zîlan, B. (2017). *Di Kitabê Mehemmedê Şêx Ensarî: "Raro Raştê û "Me'lûmatê Dînîye" (Metn û Cigêrayîş)*. İstanbul: Weşanxaneyê Vateyî.